

Fernand Braudel, Vrijeme svijeta. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća, Zagreb, 1992.

Predgovor:

PROSTOR I EKONOMIJE: EKONOMIJE SVJETOVI

Prostor, izvor tumačenja, uvodi odjednom u igru sve stvarnosti povijesti, sve pojave koje se njima kreću: države, društva, kulture, ekonomije... I, izaberemo li jedan ili drugi od tih skupova, promijenit će se značenje i uloga prostora. Ipak, neće se stubokom promijeniti.

U prvom bih redu htio govoriti o ekonomijama i začas vidjeti samo njih. Zatim ću pokušati odrediti mjesto i utjecaj drugih skupova. Započeti s ekonomijom nije samo sukladno programu ovog djela: od svih obuhvaćanja prostora ekonomsko je gledanje, kao što ćemo vidjeti, najlakše odrediti, a ono je i najvećeg dometa. Ono ne upravlja samo materijalnim vremenom svijeta: u njegovu djelovanju sve se druge društvene stvarnosti, bile mu one sklone ili protivne, neprestano upleću a i same su pod njegovim utjecajem, a to je najmanje što možemo reći.

Ekonomije-svijetovi

Prije nego što započnemo raspravu, moramo biti načistu oko dva izraza koji lako mogu unijeti zbrku: svjetska ekonomija, ekonomija-svijet.

Svjetska se ekonomija odnosi na čitavu planetu; kao što je govorio Sismondi, ona je »tržište čitavog univerzuma«, "ljudski rod ili čitav ovaj dio ljudskog roda koji zajedno trguje i danas tvori u neku ruku jedno jedino tržište".

Ekonomija-svijet (neočekivan i ne baš podoban izraz u francuskom jeziku koji sam u nedostatku boljega i ne baš odveć logično skovao, kako bih preveo posebnu uporabu njemačke riječi *Weltwirtschaft*), govori samo o jednom ekonomski autonomnom dijelu planete, koji je u biti dostatan samome sebi, kojemu njegove veze i unutarnje promjene osiguravaju određeno jedinstvo.

Na primjer, ima tome davno, izučavao sam Sredozemlje XVI. stoljeća kao *Welttheater* ili *Weltwirtschaft*-"pozornicu-svijet", "ekonomiju-svijet"- shvaćajući pritom ne samo more, već sve ono što je bilo pokrenuto, bliže ili dalje od njegovih obala, njegovim razmjnenbenim životom. Ukratko, jedan univerzum za sebe, jednu cjelinu. Jer, zaista sredozemno područje, premda politički, kulturno, pa i društveno podijeljeno, može biti prihvaćeno kao određeno ekonomsko jedinstvo koje je, doduše, bilo skovano odozgo, zahvaljujući najvažnijim gradovima sjeverne Italije, u prvom redu Venecije i, osim nje, Milana, Genove, Firence. Ta ekonomija skupnosti ne predstavlja sav ekonomski život mora i svih oblasti koje od njega zavise. To je u neku ruku onaj gornji sloj kojega se djelovanje, jače ili slabije već prema mjestima, osjeća na svim obalama, kadšto i veoma daleko u unutrašnjosti zemalja. Ta djelatnost prelazi granice jednog i drugog carstva - španjolskog, koje će dobiti konačne obrise sa Karlom V (1519-1558), i turskog, kojega je nalet znatno raniji od zauzeća Carigrada (1453). Ona jednako tako prekoračuje granice koje su označene i koje se jasno osjećaju između civilizacija koje među sobom dijele mediteranski prostor: grčke, koja je ponižena i u uzmaku pred sve težim jarmom Turaka; muslimanske, kojoj je središte Istanbul; kršćanske, koja je istodobno vezana za Firencu i za Rim (Evropa za renesanse, Evropa za protureformacije). Islam i kršćanstvo se sukobljavaju uzduž razdvojne crte sjever - jug, koja ide između zapadnog i istočnog Sredozemlja, crtom što od jadranskih i sicilijanskih obala dosiže obale današnjeg Tunisa. Na toj liniji, koja mediteranski prostor dijeli na dva dijela, odvijaju se sve odlučnije bitke između nevjernika i kršćana. Ali, trgovački je brodovi neprestano prelaze.

Jer, glavna karakteristika te posebne ekonomije-svijeta, kojoj pokušavamo odrediti shemu Sredozemlje u XVI. stoljeću - upravo je u tome da prekoračuje političke i kulturne granice koje svaka na svoj način komadaju i čine različitim mediteranski univerzum. Tako se kršćanski trgovci godine 1500. nalaze u Siriji, u Egiptu, u Istanbulu, u sjevernoj Africi; a levantinski, turski i armenski trgovci proširit će se nešto kasnije po Jadranu. Prodirući posvuda, ekonomija koja obrće novac i razmjene teži stvaranju jednog određenog jedinstva, i to u vrijeme kad inače gotovo sve ide u prilog jasno izraženih blokova. Čak bi se moglo reći da se sredozemno društvo, grubo uzevši, dijeli na dvije strane: s jedne je kršćansko društvo koje je u svojoj većini feudalno, a s druge muslimansko društvo s prevagom sistema beneficija, doživotnim vlasteoskim pravima koja su nagrada za svakog čovjeka koji je kadar istaknuti se i služiti u ratu. Kada naslovnik umre, beneficij ili funkcija pripadaju opet državi i ponovo se dijele.

Ukratko, iz pomnog ispitivanja jednog posebnog slučaja, izvodimo zaključak da jedna ekonomija-svijet predstavlja zbroj individualiziranih, ekonomskih i neekonomskih prostora koje ona povezuje; da predstavlja golemu površinu (u načelu, ona je najprostranija povezana zona, u toj i toj epohi, na određenom dijelu planete); da redovito prelazi granice drugih velikih grupacija povijesti.

Ekonomije-svjetovi postoje oduvijek

Oduvijek je bilo ekonomija-svjetova, ili ih je bar bilo od veoma davnih vremena. Jednako je tako oduvijek, ili bar od veoma davnih vremena, bilo društava, civilizacija, država i čak carstava. Kad bismo nekim vremeplovom prošli tijek povijesti unatrag, rekli bismo o staroj feničkoj državi da je nasuprot prostranim carstvima bila u neku ruku tek najava ekonomije-svijeta. Isto je bilo s Kartagom u vrijeme njezina najvećeg procvata. Isto možemo reći za helenistički svijet. Pa čak i za Rim, a isto i za islam nakon njegovih munjevitih uspjeha. U IX. stoljeću normanska pustolovina na rubu zapadne Evrope ocrta jednu kratku ekonomiju-svijet, doduše krhku, koju će drugi naslijediti. Od XI. stoljeća Evropa počinje razrađivati ono što će biti njezina prva ekonomija-svijet, a drugi će joj slijediti sve do naših dana. Moskovska Rusija, vezana za Orijent, za Indiju, za Kinu, za središnju Aziju i za Sibir, predstavlja ekonomiju-svijet za sebe bar do XVIII. stoljeća. Isto tako i Kina koja vrlo rano prisvaja prostrana susjedna područja koja vezuje za svoju sudbinu: Koreju, Japan, Indoneziju, Vijetnam, Junan, Tibet, Mongoliju, a to je pravi vijenac ovisnih zemalja. To vrijedi još više za Indiju koja Indijski ocean pretvara u neku vrstu vlastitog unutarnjeg mora i to od istočnih obala Afrike do otoka koji tvore danas Indoneziju.

Ukratko, ne moramo li se upitati nismo li suočeni s beskonačno opetovanim procesom gotovo spontanih prekoračivanja granica kojima bi se tragovi posvuda nalazili? Čak i u slučaju - koji nam se na prvi pogled nikako ne nameće - Rimskog Carstva kojemu ekonomija ipak prelazi granice na bogatoj crti Rajne i Dunava, ili, prema istoku, seže sve do Crvenog mora i Indijskog oceana: prema Pliniju Starijem, Rim je svojim razmjenama roba s Dalekim istokom gubio svake godine 100 milijuna sesteracija. A stari rimski novac nalazi se i danas veoma često u Indiji.

Tendencijska pravila

Proživljeno vrijeme pruža nam tako niz primjera o ekonomijama-svjetovima. Nisu ti primjeri naročito brojni, ali dostatni su za usporedbe. Uostalom, kako je svaka ekonomija-svijet bila veoma dugotrajna, ona se razvijala, na mjestu preobražavala u odnosu na samu sebe i na svoju starost, pa njezina susljedna stanja isto tako sugeriraju neke usporedbe. Najzad, grada je dovoljno bogata i omogućuje nam neku vrstu tipologije ekonomija-svjetova, pa

možemo iz nje izvesti bar jedan skup pravilnosti u tendencijama koje određuju i definiraju čak njihove odnose prema prostoru.

Ako želimo protumačiti bilo koju ekonomiju-svijet, prva nam briga mora biti da odredimo prostor koji ona zauzima. Granice toga prostora se redovito lako ocrtavaju jer se sporo mijenjaju. Zona koju ona obuhvaća predstavlja nam se kao prvi uvjet njezina postojanja: nema ekonomije-svijeta bez vlastita prostora koji je značajan iz više razloga:

- taj prostor ima granice, a crta koja ga omeđuje daje mu smisao jednako onako kao što obale objašnjavaju more;
- taj prostor pretpostavlja središte koje je najčešće neki grad ili već razvijeni kapitalizam, bilo kakva oblika. Pojava većeg broja središta govori ili o nekom obliku mladosti, ili o obliku degeneracije ili mijenjanja. Prema unutrašnjim ili izvanjskim snagama, takva gubljenja središta mogu se zaista najprije navijestiti, a zatim i dogoditi: gradovi koji su međunarodna središta, takozvani gradovi-svijetovi, u neprestanom su nadmetanju jedni s drugima i neprestano jedni druge nadomještaju;
- taj je prostor u strogoj hijerarhiji, on predstavlja zbroj pojedinačnih ekonomija od kojih su jedne siromašne, druge skromne, a samo je jedna relativno bogata u svom središtu. Odatle nejednakosti, razlike u naponu, što osigurava funkcioniranje čitavog skupa. Odatle ona »međunarodna podjela rada« o kojoj nam P. M. Sweezy kaže da Marx nije bio predvidio da će se ona »konkretizirati u jednom (prostornom) modelu razvijenosti i nerazvijenosti koji će uskoro podijeliti čovječanstvo na dva tabora - nabave i na have not - koje dijeli provalija mnogo radikalnija nego što je ona koja dijeli buržoaziju i proletarijat u zemljama razvijenog kapitalizma«. Pa ipak, nije tu riječ o nekoj »novoj« podjeli, već o staroj i zacijelo nezacjeljivoj rani. Ona je postojala davno prije Marxova vremena. Na ubo ovde sabing Tako postoje tri skupine uvjeta, od kojih svaka ima opće značenje.

Primjer jednog poglavlja analize SVIJET ZA EVROPU ILI PROTIV NJE

Ostavimo sada svađe velikana evropske ekonomije-svijeta, Albiona, Vergennesove Francuske i država koje su u tome igrale sporednu ulogu kao ortaci ili takmaci, da bismo pokušali bolje sagledati ostali dio svijeta, a to su:

- prostrana rubna Evropa na istoku, u kojoj su Moskovska država, a čak i moderna Rusija bile samodovoljna ekonomija-svijet sve do razdoblja Petra Velikog;
- crna Afrika, za koju se prebrzo govori da je primitivna;
- Amerika, koja se polako ali sigurno evropeizira;
- Islam na zalasku svoga sjaja;
- napokon golemi Daleki istok.

Ta ne-Evropa bila bi zanimljiva za proučavanje sama po sebi, ali već prije XVIII. stoljeća ne bismo je mogli shvatiti bez sjene koju na nju baca evropski zapad. Već tada se svi svjetski problemi postavljaju s gledišta evropocentrizma pa bi se moglo, čak i ako je to usko i nekorektno gledište, opisati Ameriku kao gotovo potpuni uspjeh Evrope; crnu Afriku kao uspjeh koji je bolje započeo no što se to čini; Rusiju i Tursko Carstvo, taj dvostruki slučaj, i analogan i kontradiktoran, kao uspjehe, kojih je put bio vrlo polagan ali neumitan; Daleki istok, od obala Crvenog mora i Abesinije te južne Afrike do Indonezije, Kine i Japana, kao diskutabilan uspjeh, više sjajan negoli stvaran: Evropa sebe ondje vidi od glave do pete, ali to je samo zato što je gledamo na pretjerano povlašteni način. Kad bismo mogli odvojiti naš tijesni kontinenti smjestiti ga usred azijskih kopna i mora, sasvim bi se do kraja izgubio. A u

XVIII. stoljeću još nije bio stekao golemu industrijsku snagu koja će, bar na neko vrijeme, poništiti taj nesrazmjer.

U svakom slučaju već tada je Evropa iz cijelog svijeta izvlačila znatan dio svoje snage i potrebnog materijala. A upravo joj je taj dodatak omogućio da se popne iznad vlastitih snaga i suoči sa zadacima na putu svoga napretka. Da li bi bez te neprekidne pomoći bila moguća već krajem XVIII. stoljeća industrijska revolucija, najvažnija prekretnica u njezinoj povijesti? Pitanje se nameće bez obzira što bi na to odgovorili povjesničari.

Postavlja se i pitanje je li Evropa bila ili nije bila drugačije judske i historijske prirode negoli ostatak svijeta; vidjet ćemo hoće li ili neće ovo poglavlje, u kojem se kontrasti i suprotnosti mu tako da budu što istaknutiji, pomoći da bolje procijenimo Evropu, to jest njezin uspjeh. Uostalom, zaključci putovanja nisu uvijek upereni samo u jednom smjeru. Jer svijet, a to ćemo vidjeti me jednom nego deset puta, u svojim ekonomskim eksperimenma također nalikuje na Evropu. Razilaženje je ponekad čak vrlo slabo. No ipak uporno postoji, najviše radi evropske koherentnosti i djelotvornosti, koje su možda zapravo posljedica njezine razmjerne uskoće. Ako je za Francusku u razmjerima svog vremena o nepovoljno što su joj dimenzije bile prevelike u uspoređenju Engleskom, što da se kaže za Aziju ili za Rusiju ili za Ameriku koja tek rađala, ili za rijetko naseljenu Afriku u uspoređenju sa sićušnom ali prenapregnutom zapadnom Evropom? Evropa je imala još i tu prednost, kao što smo vidjeli, što je imala posebne socijalne strukture koje su kod nje pogodovale široj kapitalističkoj akumulaciji, kojoj je sutrašnjica bila bolje osigurana jer ju je država češće štitala negoli ulazila s njom u sukobe. Također je jasno da se sve te prednosti, ipak razmjerno bez veće težine, nisu pretvorile u dominaciju, u svakom smislu te riječi, evropsko širenje ne bi postiglo ni isti sjaj, ni istu brzinu, a nadasve ne bi imalo iste posljedice.

AMERIKA, ILI ULOG NAD ULOZIMA

Jesu li obje Amerike evropska »periferija« ili »ljuska«? I jedna i druga formula dosta dobro iskazuju na koji je način Novi svijet počevši od 1492. godine ušao u sferu akcije i razmišljanja Evrope malo-pomalo, čitav, sa svime što posjeduju, s prošlošću, budućnošću i sadašnjošću. Pokazuju i način kako su se integrirale u taj svijet i na kraju dobile svoje novo, fantastično značenje. Wallerstein ni trenutka ne oklijeva da Ameriku uključi u evropsku ekonomiju-svijet XVI. stoljeća, a nije li to temeljno objašnjenje Evrope? Nije li ona otkrila i »izmislila« Ameriku pa slavi Kolumbovo putovanje kao najveći povijesni događaj »nakon stvaranja svijeta«?

Nema sumnje da Friedrich Lütge i Heinrich Bechtel imaju pravo kad minimaliziraju prve efekte otkrića Novog svijeta, pogotovu gledajući iz perspektive njemačke povijesti. Ali kad je Amerika jednom ušla u život Evrope, malo-pomalo je promijenila sve duboke činjenice pa i samoj akciji dala novi smjer. Ignace Meyerson tvrdi, kao i neki prije njega, da je individuum ono što radi, da sebe definira i otkriva samom svojom akcijom, da su »biti i djelovati« jedno; prema tome ja bih rekao da je Amerika djelo Evrope, djelo kojim je bolje otkrila svoje biće. Ali to se djelo tako polagano ostvarivalo i dovršavalo, da pravi smisao dobiva tek sagledano u cjelini, u svojoj punoj duljini trajanja.

Neprijateljsko, a ipak probitačno prostranstvo

Tek otkrivena Amerika u prvi je mah malo dala Evropi jer ju je bijeli čovjek tek djelomično upoznao i zauzeo. Evropa ju je tek morala strpljivo rekonstruirati prema svojoj slici i prilici, da bi počela odgovarati njezinim željama. Ta se rekonstrukcija, prirodno, nije mogla načiniti za jedan dan: u prvo se vrijeme moglo primijetiti izvjesno neuvažavanje, izvjesna nemoć Evrope suočene s nadljudskim zadatkom koji zapravo još nije pravo ni razabirala.

Zapravo joj je trebalo nekoliko stoljeća da na drugoj obali Atlantika ponovno izgradi sebe, a to nije išlo bez neizbrojivih kolebanja i odstupanja, pri čemu je morala svladavati niz uzastopnih zapreka. Prije svega zapreku koju je stvarala divlja priroda koja »grize, guši, zasipa pijeskom, truje i slabi« u neljudskom preobilju prostora. Neki se Francuz 1717. žali: »Španjolci imaju (u Americi) kraljevstva veća od cijele Evrope«. To je istina. Ali ta će veličina smetati njihovim osvajanjima. Samo trideset godina bilo je dovoljno konkvistadorima da izađu na kraj s krhkim civilizacijama američkih Indijanaca; a ipak, ta im je pobjeda donijela najviše tri milijuna km² koji su, osim toga, bili slabo podvrgnuti njihovoj dominaciji. Stoljeće i po kasnije, oko 1680. godine, kada su španjolska i uopće evropska ekspanzija počele dobivati pun zamah, osvojeno je bilo samo pola Novog svijeta, možda sedam km² od četrnaest ili petnaest. I tako je uvijek, bez obzira na to što su već bili podjarmljeni veliki sektori civilizacija američkih Indijanaca, trebalo voditi borbe protiv praznog prostora i stanovništva, još na razini kamenog doba, na koje se nijedan osvajač nije mogao osloniti. Vrlo slavne potjere kojima su Paulistas od XVI. stoljeća krstarili prostranstvima Južne Amerike u potrazi za zlatom, draguljima i robljem, nisu ni osvajanja ni kolonizacije: za sobom nisu ostavljale više traga od broda koji plovi pučinom. I što otkriva Španjolac koji sredinom XVI. stoljeća stiže na jug Čilea? Gotovo savršenu prazninu. »Prema Atacami, blizu puste obale, vidiš zemlje bez ljudi gdje nema ni ptice, ni životinje, ni drвета, ni lišća«. Tako pjeva Ercilla! »Granica«, prazan prostor, koji treba podvrći ljudskoj nazočnosti, neprekidno je na obzoru američke povijesti, bilo to na istoku Perua ili na jugu Čilea, onoga u llanosima Venezuele ili u beskrajnim krajevima Kanade, te duž Far Westa u Sjedinjenim Američkim Državama ili u beskrajnoj Argentini u XIX, ili, još i u XX. stoljeću, na dubokom zapadu brazilske države São Paulo. Prostor, to znači ubitačnu duljinu transporta, iscrpljivanje beskrajnim marševima. Ne putuje li se po unutrašnjosti Nove Španjolske (Meksika) s kompasom ili astrolabom u ruci kao posred pučine? Bueno da Silva i njegov sin otkrili su 1682. godine zlato u Goyazu, udaljenom dijelu Brazila; deset godina kasnije, »1692. godine, ovaj je ponovo krenuo u Goyaz s nekoliko drugova; trebale su im tri godine da stignu do ležišta«.

Još slabo nastanjene engleske kolonije raspršene su od Maine do Georgije na 2.000 km, što je »udaljenost od Pariza do Maroka A tamošnje ceste tako reći ne postoje, jedva su trasirane; mostova gotovo da i nema, skela je malo. Tako da je 1776. »vijest Deklaraciji nezavisnosti jednako dugo - 29 dana - putovala od Philadelphie do Charlestona, kao od Philadelphie do Pariza«.

Poput svih darova prirode, istina je, američka su prostranstva igrala nekoliko uloga, govorila više jezika; jednom su bila kočnica drugi put poticaj; sputavaju, ali i oslobađaju. Ukoliko je zemlja preobilna, njezina vrijednosti opada, ali se čovjekova vrijednost afirmira. Prazna Amerika ne može postojati osim ako se u njoj čovjek ne zadrži čvrsto i sav preda svom poslu: kmetstvo i ropstvo, stari lanci, ponovo se vraćaju sami od sebe, kao nužda ili prokletstvo što ga nameće pretjerano velik prostor. Ali taj prostor je i oslobođenje, izazov. Indijanac koji bježi od bijelih gospodara ima na raspolaganju bezgranično mnogo utočišta. Ako crni robovi požele izbjeći radionicama, rudnicima i plantažama, treba samo da se upute prema planinskim predjelima ili neprohodnim šumama. Zamislamo samo teškoće koje su u potjeri za njima čekale entradas, te kaznene ekspedicije kroz guste šume Brazila, gdje nije bilo puteva i gdje je vojnik morao »na svojim leđima nositi oružje, barut, kugle... brašno, pitku vodu, ribu, meso...« Quilombo u Palmaresu, republika cimarronskih crnaca, za koju smo već spomenuli kako je dugo poživjela, obuhvaćala je u pozadini Bahie područje možda jednako veliko kao cijeli Portugal.

Bijeli radnici, manje-više dobrovoljni doseljenici, obično su ugovorom vezani s gospodarem koji je rijetko kada dobronamjeran. Ali, nakon isteka ugovora, pionirske zone nude im beskrajnu novu zemlju. Kolonijalna je Amerika prepuna dijelova koji su kraj svijeta, finis terrae, koji sami po sebi zastrašuju, ali vrijede jednako kao i polja s laganim tlima na jugu sibirskih tajga koja su odigrala jednaku ulogu; i jedne i druge postaju obećanom zemljom koja daje slobodu. To je golema razlika prema staroj zapadnoj Evropi, »punom svijetu«, kako bi rekao Pierre Chaunu, bez praznina, bez djevičanske zemlje i gdje se odnos opskrba/stanovništvo uravnotežuje, kad je to nužno, glađu i emigriranjem u daleke krajeve.

Zaključak:

POVIJESNE I DANAŠNJE REALNOSTI

Uveo sam dakle riječ kapitalizam - što nije bio neki pothvat, ali je postavilo više problema s njezinim značenjima i dvosmislenostima na širokom polju prvog svjetskog moderniteta. Jesam li bio u pravu kad sam mu tako pristupio? Kada sam od njega učinio bitni model, s višestoljetnom uporabom? Model, odnosno neku vrst broda sagrađenog na kopnu, a potom porinutog u more. Plovi li taj brod? Brodi li? Objašnjenje koje donosi ne mora biti valjano.

Kapitalizam, kako ga ja shvaćam, pokazuje se u ovoj knjizi kao dobar »indikator«. Slijediti ga znači izravno i svrsishodno pristupiti temeljnim problemima i realnostima kao što su dugo trajanje, podjele u ekonomskom životu; ekonomije-svijetovi, stoljetne i ostale fluktuacije; snopovi društvenih hijerarhija, koji su ispremiješani a i sami zamršuju, da ne kažemo uzrokuju klasnu borbu; ili pak istaknuta i raznolika uloga vladajućih manjina, ili čak industrijske revolucije... Osim toga, čemu posvetiti ove posljednje stranice nego upravo toj eksplozivnoj ličnosti, tom geometrijskom središtu svih problema i rasprava što su se pojavili u ovoj knjizi? Sasvim sigurno nema boljeg izbora. No je li vrijedno truda čak iu nekoliko riječi ponoviti dokaze, obrazloženja i primjere, ono što je već trebalo biti rečeno i dokazano? Vjerujem da klasični zaključci koji iznova sa sigurnošću izlažu bit nekog djela, kao da mu žele dobro zatvoriti vrata, ne odgovaraju osobito knjizi o povijesti koja nije nikad dovršena, nikada napisana jedanput zauvijek.

Na završetku tako dugog putovanja, prije osjećam potrebu da otvorim vrata i prozore, da prozračim kuću i čak da iz nje izađem. Gradeći na svom putu problematiku koja ne bi trebala vrijediti samo za predindustrijski modernitet (jer u tom slučaju ne bi dopirala do duboke povijesti), želio bih taj model uvući u okvir i tokove jednog drugog razdoblja. Promijenivši pozornicu, zbog čega da ne dođemo do današnjeg svijeta? To jest, do realnosti i iskustva koje vidimo vlastitim očima, koje dodirujemo prstima. Tako bismo izašli iz začaranog svijeta protekle povijesti i doprli do krajolika sadašnjosti koje ne treba ponovo uspostavljati: otvoreni našem pogledu, u svom bogatstvu i zamršenosti.

Takvo putovanje ne bi ni po čemu bilo nelogično: nije li tajni povijesti, njena duboka motivacija, upravo tumačiti suvremenost? Ali ne postaje li današnja povijest, u doticaju s raznim društvenim znanostima, malo-pomalo približna znanost, jednako nesavršena kao i one, ali spremna da postavlja pitanja kao i da na njih odgovara, da odredi mjeru sadašnjosti jednako kao i prošlosti? Upravo me to ohrabrilo da se upustim u pustolovinu koja je meni moguća, korisna, čak i ugodna. Ostavimo po strani, bez suviše grižnje savjesti, opasnosti do kojih dolazi zbog usporedbi što se izvode bez pretjerane brige za strašilo presvetog anakronizma. Mislim da za nas koji izviremo iz dugotrajnog istraživanja proteklog vremena

sadašnje vrijeme može biti dobar putokaz za orijentaciju, odnosno - ako smijemo tako reći - putokaz istine.

Ja razumljivo nemam namjeru objasniti sadašnjost u svjetlu pojesti. Želim samo promotriti u što se to u uzburkanim vodama današnjice pretvaraju objašnjenja i postupci u izlaganju koje sam upotrijebio. Da li model koji sam sagradio u vezi s kapitalizmom prije XIX. stoljeća i danas vrijedi, da li se odupire očiglednim i žestokim proturječnostima? Vjerujem da današnjica ne poriče prošlost, naprotiv, vjerujem da je osvjetljava; ima dovoljno sličnosti između njih. Taj se kontinuitet međutim odnosi samo na Zapad, na takozvani slobodni svijet, koji nakon 1917. više ne pokriva cijelu planetu. S dramatičnim iskustvima do kojih je poslije toga došlo u socijalističkim zemljama, na velikom dijelu zemljine kugle kapitalizam je nestao. Današnji svijet predstavlja dakle istodobno kontinuitet i diskontinuitet i to proturječe zadržat će se na obzoru problema koje ću redom prijeći: kapitalizam kao struktura dugog trajanja; kapitalizam kao sektor društvene cjeline; kapitalizam u mogućnosti da preživi ili da ne preživi a obzoru problema koje ću redom prijeći: kapitalizam kao struk kapitalizam u mogućnosti da preživi (ali kada bi nestao, da li bi to značilo i ukidanje svih nejednakosti u našim društvima? S razlogom u to sumnjamo); i na kraju, kapitalizam odvojen od tržište privrede, kao, po meni, najvažniji dokaz u mom dugotrajnom istraživanju.

Dugo trajanje

U ovom djelu isticao sam da se kapitalizam kao mogućnost zacrtava već u zoru velike povijesti, razvijajući se i održavajući tijekom stoljeća. U pravu je Theodor Mommsen. U pravu je Michad Rostowtzeff. U pravu je Henri Pirenne. Znakovi koji najavljuju kapitalizam javljaju se mnogo ranije: polet gradova i razmjene, pojava tržišta rada, zbitost društva, rasprostranjenost novca, povećanje proizvodnje, trgovina dalekog dometa ili, ako hoćemo, međunarodno tržište... »Životopis kapitala« na stanovit način započinje već kada Indija, u prvom stoljeću nove ere, osvaja daleku Indoneziju ili bar u nju prodire; kada Rim pod svojom vlašću drži područje šire od cijelog Sredozemlja, kada Kina u IX. stoljecu uvodi papirni novac; kada Zapad, između XI. i XIII stoljeća, ponovno zauzima Sredozemno more; kada se u XVI stoljeću nagoviješta svjetsko tržište... Mnogi obazriviji povjesničari ne idu dalje od XVI. ili, radije, od XVIII. stoljeća, poistovjećujući na stanovit način kapitalizam sa čudesnim zamahom industrijske revolucije. No čak i u toj »kratkoj« perspektivi obuhvaćeno je tri ili pet stoljeća, što znači da je riječ o strukturi dugog trajanja - što ne znači i apsolutno nepomičnoj realnosti. Dugo trajanje pretpostavlja niz kretanja koja se ponavljaju, s promjenama i vraćanjima, pogoršanjima, poboljšanjima, stagnacijama - sociolozi govore o strukturiranjima, destrukturiranjima, restrukturiranjima... Ponekad, iako rijetko, dolazi i do velikih prijeloma. Industrijska revolucija je sigurno jedan takav prijelom. No ja tvrdim s pravom ili ne, da je kapitalizam, pretrpjevši tako velike promjene u osnovi ostao sličan samom sebi. Nije li za njega prirodno pravilo da se održava i samim mijenjanjem? On se njime pothranjuje, spreman povećati ili skučiti veličinu svoje sudbine na razmjere neke vrsti ovojnice za koju smo ustvrdili da u svakom razdoblju određuje mogućnosti ljudskog privređivanja ma gdje ono bilo.

Pogrešno bi bilo zamišljati kapitalizam kao niz uzastopnih faza ili skokova: trgovački kapitalizam, industrijski kapitalizam, financijski kapitalizam... Podrazumijeva se da bi stalnim napredovanjem iz jedne faze u drugu "pravi" kapitalizam započinjao kasno, s oslobađanjem proizvodnje. Prije toga radilo bi se samo o trgovačkom kapitalizmu, odnosno o pretkapitalizmu. Vidjeli smo zapravo da nekadašnji veliki "regovci" nikada nisu bili specijalizirani, da su se bez razlike, istodobno ili uzastopno, bavili trgovinom, bankarstvom, financijama, burzovnim spekulacijama, industrijskom proizvodnjom, onom iz Verlagssystema, ili, rjeđe manufakturnom proizvodnjom... Trgovačka, industrijska, bankarska

lepeza, odnosno istodobno postojanje više oblika kapitalizma razvija se već u Firenci u XIII. stoljeću, u Amsterdamu u XVII stoljeću, u Londonu još prije XVIII. stoljeća. Na početku XIX. stoljeća mehanizacija je bez sumnje od industrijske proizvodnje učinila područje velikog profita za koje se kapitalizam u velikoj mjeri vezao. No nije se na to ograničio. Kada se u Engleskoj dobit od pamučnog booma - u početku fantastičnog - s pojavom konkurencije srušila na 2 do 3%, akumulirani kapital usmjerio se prema drugim industrijama, prema industriji čelika i željezničkih pruga, osim toga, došlo je do povratka na financijski kapitalizam, bankarstvo, burzovne špekulacije koje su postale življe nego ikada, na veliku međunarodnu trgovinu, na dobit iz kolonijalne eksploatacije, na državne zajmove, itd. Ponovno nema specijalizacije: u Francuskoj su Wendelovi vlasnici željezara, bankari, suknari u oblasti Vosgesa i dobavljači vojne opreme za pohode u Alžir 1830. godine.

S druge strane, usprkos svemu što smo mogli reći o liberalnom i konkurencijskom kapitalizmu XIX. i XX. stoljeća, monopol se u njemu nije izgubio. On je samo promijenio oblik, preuzevši cijeli niz drugih oblika, od trustova i holdinga pa do slavni američkih multinacionalnih kompanija koje su tijekom šezdesetih godina utrostručile broj svojih podružnica u inozemstvu. Godine 1973, 187 multinacionalnih kompanija, smještenih bar u pet stranih zemalja, ostvaruje "ne samo tri četvrtine američkih ulaganja u inozemstvu, nego i polovicu izvoza Sjedinjenih Država i trećinu ukupne prodaje robe proizvedene na američkom tržištu". Optužene da oduzimaju posao radnicima svoje zemlje otvarajući industrije u inozemstvu, da pridonose deficitu platne bilance i da igraju pogubnu ulogu u međunarodnoj monetarnoj spekulaciji, čak protiv dolara, one su godinama bile predmet ispitivanja u američkom Senatu, ali ih se danas više ne uzima kao zlo. One igraju na svaku ploču, na industrijsku sigurno (investirajući u zemljama s niskim nadnicama), na financijsku obavezno, s obzirom na značenje njihovih kratkoročno raspoloživih fondova («više nego dvostruko od rezervi centralnih banaka i međunarodnih novčarskih institucija», tako da pomak od 2% u njihovoj likvidnosti može biti dovoljan da bilo gdje izazove oštru monetarnu krizu, a takvo je mišljenje čak i komisije američkog Senata), ali i na trgovačku: radi zaštite multinacionalnih kompanija, 1971. se tvrdilo da one zaslužne sa najveći dio izvoza Sjedinjenih Država (62%), dok naprotiv osiguravaju svega 34% njihove proizvodnje.

Ukratko, najveća povlastica kapitalizma, danas kao i jučer, ostaje sloboda izbora - a to je povlastica koja se u isto vrijeme odnosi na njegov dominantni društveni položaj, na opseg njegovih kapitala, na sposobnost posuđivanja, na informacijsku mrežu, a ništa manje i na veze koje, među članovima moćne manjine, ma koliko ona bila podijeljena konkurencijom, stvaraju niz pravila i zajedništva. Bez sumnje, njegovo se polje djelovanja uvelike proširilo, budući da mu odgovaraju svi privredni sektori, pa je osobito prodro u proizvodnju. Međutim, isto kao što jučer nije osvojio cijelu trgovačku privredu, kapitalizam danas ostavlja izvan svoga domašaja važne djelatnosti, ostavlja ih tržišnoj privredi koja se samostalno odvija, inicijativi sitnih poduzeća, obrtničkim i radničkim strastima, spretnosti malih ljudi. On se povlači u svoja čuvana lovišta: krupne spekulacije nekretninama i burzovne spekulacije, krupno bankarstvo, krupna industrijska proizvodnja čija veličina i organizacija ostavljaju znatnu slobodu u utvrđivanju cijena, te međunarodna trgovina; ovisno o prilikama, ali samo u posebnim slučajevima, to su još poljoprivredna proizvodnja ili čak promet - primjerice brodske kompanije koje, zahvaljujući zastavama iz usluge, izmiču svim poreskim obvezama i uspijevaju zgrnuti fantastična bogatstva. A budući da može birati, kapitalizam ima u svakom trenutku mogućnost da okrene brod: to je tajna njegova vitaliteta.

Razumije se, njegova sposobnost prilagođavanja, okretnost i obnovljivost snaga ne zaštićuju kapitalizam od svih opasnosti. Za vrijeme velikih kriza mnogi kapitalisti propadaju, ali drugi preživljavaju, a neki počinju. Nova rješenja često se rađaju mimo njih, budući da novosti više

puta dolaze iz baze. No te inovacije gotovo se automatski opet nađu u rukama vlasnika kapitala. I konačno, pojavljuje se novi, često jači kapitalizam, jednako živ i djelotvoran kao prethodni. Vikont d'Avenel se čudi i, u biti, raduje što bogatstvo s protokom vremena prelazi iz ruke u ruku, tako da se na istom zemljišnom vlasništvu nizu različite "loze" vlasnika. To je točno, ali to nizanje na kraju krajeva ipak ne ukida ni individualno bogatstvo, ni individualno vlasništvo. S kapitalizmom se događa sljedeće: iako se sve mijenja, on beskonačno nasljeđuje sama sebe. Ponovimo s tim u vezi ono što je Henry Hope, izuzetno važan poslovni čovjek iz Amsterdama, govorio o trgovini 1784. godine, nakon četvrtog englesko-nizozemskog rata: »Često je bolesna, ali nikada ne umire«.

Društvo koje obuhvaća sve

Najveća je greška još uvijek smatrati da je kapitalizam ekonomski sistem i ništa više; on međutim živi od društvenog poretka, bilo kao protivnik bilo kao sudionik, izjednačen je (ili gotovo izjednačen) s državom, ma kako nepoželjan bio - i to oduvijek; isto tako uživa punu pomoć kulture koja pridonosi čvrstoći društvene građevine, jer kultura, nejednako raspodijeljena, prošarana suprotnim strujanjima, usprkos svemu na kraju ipak najveću pomoć pruža ustanovljenom poretku; kapitalizam se najzad drži klase na vlasti koja, braneći ga, brani samu sebe.

Koja od tih različitih društvenih hijerarhija - novca, države, kulture - što se sukobljavaju ali i podržavaju ima glavnu ulogu? Ponovo ćemo jednako odgovoriti: jedanput jedna, drugi put druga.

Poslovni ljudi rado će reći da politika danas ima glavnu ulogu, da je moć države takva da se ni bankarstvo, ni krupni industrijski kapital ne mogu s njom mjeriti. I, zaista, ima ozbiljnih komentatora koji govore o državi-mastodontu, o državi koja sve mrvi i oduzima inicijativu privatnom sektoru i dobrodošlj i korisnoj "novatorskoj" slobodi. Tog bi mastodonta valjalo prisiliti da se vrati u svoje skrovište. Ali ćemo pročitati i posve suprotno, odnosno da ekonomija i kapital zahvaćaju sve i uništavaju slobodu pojedinaca. No nemojmo se zavaravati, Država i Kapital, ili bar određeni kapital, kapital velikih tvrtki i monopolâ, oduvijek su u skladnom braku, danas kao i jučer, a ovaj posljednji još se uvijek dosta dobro drži. Državi je, kao nekoć, prepustio zadaće koje nisu osobito unosne ili su suviše skupe: cestovnu infrastrukturu, komunikacije, vojsku, golemi teret obrazovanja i istraživanja. Ostavio joj je i brigu za javnu higijenu, dobar dio obveza socijalne sigurnosti. Posve besramno uživa usluge, pohvale, pomoć i darežljivost države, kao stroj za prikupljanje bujica novca što do njega dolaze i koje on preraspodjeljuje, pa živi kao stroj koji troši više nego što prima, dakle od posudbe. Kapital nije nikada daleko od izvora rijeke ponornice. »Nasuprot mitu o vokaciji poduzetništva koje bi trebalo biti svojstveno privatnom sektoru i kojem bi djelovanje vlade ometalo njegov dinamizam, kasni kapitalizam (ovaj današnji, koji se naziva i »zreli kapitalizam«) nalazi u nizu posebnih djelatnosti države načina da osigura opstanak cijelog sistema«, razumije se kapitalističkog. Navodim ovo razmišljanje talijanskog ekonomista Federica Caffea, koji uzima u obzir dosta suglasne radove G. Offea o današnjoj Njemačkoj i J. O' Connora o Sjedinjenim Državama iz 1977. Upravo zahvaljujući dobrim odnosima i simbiozi s državom, kao djelatnikom financijskih pogodnosti (radi oživljavanja presvetih ulaganja), davaocem skupocjenih narudžbi, donosiocem mjera koje mu bolje otvaraju vanjska tržišta, »monopolni kapitalizam« (koji J. O' Connor suprotstavlja konkurentskom sektoru) dobro napreduje. Tako da je, tvrdi O' Connor, "rast državnog sektora (uključujući rast države kao Providnosti) neophodan širenju privatne industrije, a posebno monopolnih industrija". Između »ekonomske i političke moći, koje su formalno odvojene, postoji čvrsta mreža neformalnih odnosa«. Bez sumnje. No savez kapitala i države nije nov.

Proteže se kroz stoljeća moderniteta, tako da svaki put kada država posrne - kastilijska država 1557, monarhijska država u Francuskoj 1558. - i kapitalizmu je zadan udarac.

Odnosi kapitalizma s kulturom još su složeniji, zbog njihove oprečnosti: kultura je istodobno potpora i protivljenje, tradicija i osporavanje. Točno je da se osporavanje često iscrpljuje nakon najžešćih eksplozija. U Njemačkoj u Lutherovo vrijeme prosvjedi protiv monopola velikih tvrtki kao što su Fuggeri, Welseri i druge, nisu bili osobito uspješni. Gotovo uvijek kultura postaje zaštitnicom ustanovljenog poretka, i kapitalizam iz toga postiže dio svoje sigurnosti.

Još se i danas govori da je kapitalizam ako ne najbolji, a ono bar najmanje loš sistem, da je djelotvorniji od socijalističkog sistema jer se ne dotiče vlasništva i jer je sklon individualnoj inicijativi (slava inovatoru, po Schumpeteru!). Argumenti u njegovu korist raspršuju se poput artiljerijskog pucnja na široko područje, naizgled daleko od cilja. Budući da je novac ustroj očigledne nepravde, svaka teza u prilog društvene nejednakosti donosi vodu na mlin. Godine 1920. Keynes se bezuvjetno izjašnjavao za "nejednakost u raspodjeli bogatstava", što je po njegovu mišljenju najbolji način da se poveća akumulacija kapitala neophodnog za aktivan ekonomski život. Nejednakosti svih vrsta su prirodne pojave, čemu ih onda nijekati?, pisalo je u *Le Mondeu* (11. kolovoza 1979).

U takvim raspravama sve može postati oružjem, kako pribjegavanje iznemoglom Fustel de Coulangesu ili Georgesu Dumézilu, tako i Konradu Lorenzu, ili onoj anatemi protiv Micheleta, crnom kamenu bačenom u polje liberala. Priziva se priroda čovjeka koja se ne mijenja; dakle je i društvo nepromjenljivo; oduvijek je bilo nepravedno, hijerarhizirano, nejednako. Povijest tako pritječe u pomoć. Nije mrtav ni stari mit o »nevidljivoj ruci«, o tržištu koje samo sve uređuje, bolje nego što bi to mogla uraditi bilo kakva ljudska volja. Taj mit uči da služiti pojedinačnom interesu, znači služiti općem interesu; dakle, »laissez faire, i neka bolji pobijedi!«. Amerika se zanosila geslom o self made manu, čovjeku koji je sam kovač svoje sreće, i služi kao ponos i primjer cijeloj naciji. Takvih uspjeha naravno ima, i u Americi i drugdje, ali osim što im čestitost nije uvijek jaka strana, oni su rjeđi nego što se misli. Sigmund Diamond pokušao je čak otkriti kako su tobožnji self made man iz Sjedinjenih Država skrivali odskočnu dasku koju su im davala obiteljska bogatstva, stvarana tijekom više generacija, na isti način kao što su se buržoaska bogatstva stvarala u Evropi već od XV. stoljeća.

Ono što je međutim nestalo je kapitalistička euforija i mirna savjest koje su postojale na početku XIX. stoljeća, a taj defanzivni stav je djelomice odgovor na žestoke napade socijalizma na usponu, donekle slično kao što je u XVI. stoljeću protureformacija odgovorila na reformaciju. Logično, udarci i protuudarci se izmjenjuju. A kako se sve održava, narasla kriza naših današnjih ekonomija i društava podrazumijeva duboke krize kulture. Tome nas podučava iskustvo iz 1668. Herbert Marcuse, postavši bez svoje volje papom te revolucije, doista je u pravu kada kaže (23. ožujka 1979) da je "glupo govoriti o 1968. kao o porazu". Ona je potresla društvo u cjelini, slomila navike, stege, odnosno prepuštenost sudbini; društveno i obiteljsko tkivo je prilično pokidano, u želji da se stvore novi načini života, i to na svim razinama društva. Sudeći po tome, bila je to autentična kulturna revolucija. Otada se kapitalizam kao središte ismijanog društva nalazi u slabijem položaju nego ranije, napadaju ga ne samo socijalisti i ortodoksni marksisti, nego i nove skupine koje uz ostalo odbacuju vlast u svim oblicima: dolje država!

Ali vrijeme prolazi; desetak godina nije ništa za polaganu povijest društava, ali je mnogo za život pojedinca. Aktere iz 1968. ponovno je preuzelo strpljivo društvo kojem upravo njegova sporost daje golemu otpornost i sposobnost apsorpcije. Najmanje mu nedostaje inercije. To dakle nije bio poraz, nego pravi uspjeh koji valja pobliže razmotriti. No postoje li uopće na

kulturnom planu pravi uspjesi, pravi prijelomi? Renesansa i reformacija predstavljaju se kao dvije čarobne kulturne revolucije dugog daha, koje izbijaju jedna za drugom. Već je bio eksplozivan zahvat ponovo uvesti u kršćansku civilizaciju Rim i Grčku, a drugi, još jači, bio je razderati bešavnu odoru Crkve. No sve se na kraju slegne i uklopi u postojeći poredak, a rane polako zacjeljuju. Renesansa završava Machiavellijevim Vladarom i protureformacijom. Reformacija oslobađa novu, potpuno kapitalističku, vladalačku Evropu, u Njemačkoj ona dovodi do pojave soja zemljišnih knezova - a to je tužan rezultat. Nije li za vrijeme seljačkog rata (1525) Luther iznevjerio razlog pobune?

Hoće li kapitalizam preživjeti?

Boris Poršnjević mi je prije nekoliko godina prijateljski predbacio, kao i drugim "buržoaskim" povjesničarima (misli se na one sa Zapada), da opširno govorimo o izvorima i početnom razvoju kapitalizma, ne baveći se njegovim krajem. Imam bar nekoliko isprika. Budući da sam se ograničio na početak moderniteta, nije moja krivnja što je kapitalizam krajem XVIII. stoljeća u punom zamahu. S druge strane, iako danas na Zapadu kapitalizam prolazi kroz krize i obrate, ne vjerujem da je "bolesnik" koji će već sutra izdahnuti. On naravno više ne pobuđuje oduševljenje koje mu je i Marx morao iskazati, više u njemu ne vidimo, poput Maxa Webera ili Wernera Sombarta, posljednji stadij kojim dovršava razvoj. Ali to ne znači da sistem koji bi ga zamijenio, u beskonfliktnoj evoluciji, ne bi sličio kapitalizmu kao brat bratu.

Mislim uistinu - ako nisam potpuno u zabludi - da se kapitalizam ne može srušiti sam od sebe, »unutarnjim« kvarenjem; za njegovo rušenje bio bi potreban krajnje silovit vanjski udarac i vjerodostojno zamjensko rješenje. Divovsko značenje jednog društva i otpor vladavinske manjine koja je na oprezu i u svom današnjem zajedništvu danas ima svjetske razmjere ne može se lako prevagnuti govorima i ideološkim programima ili trenutačnim izbornim uspjesima. Sve pobjede socijalizma na raznim mjestima u svijetu okoristile su se nekim vanjskim udarom i primjernim nasiljem: ruska revolucija iz 1917, istočnoevropski režimi iz 1945, ishod kineske revolucije 1947, pobjeda kubanske gerile 1959, oslobođenje Vijetnama 1976. godine. A usto, ti su se pokreti još oslanjali na puno povjerenje u socijalističku budućnost, koja danas više nije tako sigurna.

Nema sumnje, nitko ne može poreći da današnja kriza, započeta 1970-ih godina, ugrožava kapitalizam. Ta je kriza jednako teška kao i ona iz 1929. i neke velike tvrtke vjerojatno će propasti. Ali kapitalizam kao sistem ima sve izgleda da preživi. Ekonomski govoreći (ne kažem ideološki), može iz nje izići čak i osnažen.

Vidjeli smo, naime, kakva je obično bila uloga kriza u predindustrijskoj Evropi. Dovedi do toga da nestanu mali (mali na kapitalističkoj ljestvici), krhka poduzeća stvorena u trenutku ekonomske euforije, ili, naprotiv, zastarjela poduzeća - dovesti dakle do smanjenja konkurencije, a ne do njezina jačanja, te glavninu ekonomskih djelatnosti koncentrirati u rukama nekolicine. S toga stanovišta, danas se nije ništa promijenilo. Na nacionalnoj, kao i na međunarodnoj razini, ponovo se dijele karte, to je novo dijeljenje, ali u korist najjačih. Slažem se s Herbertom Marcuseom koji je u nedavnoj raspravi s Jacquesom Ellensteinom tvrdio da su "krize bitne za razvoj kapitalizma, (da) inflacija, nezaposlenost, itd. (danas) podupiru centralizaciju i koncentraciju kapitalizma. To je početak nove faze razvoja, ali nipošto nije konačna kriza kapitalizma". Centralizacija i koncentracija su tihi graditelji i rušitelji društvene i ekonomske arhitekture. Već je 1968. godine predsjednik FIAT-a Giovanni Agnelli prognozirao da će "za dvadeset godina biti najviše šest ili sedam marki automobila u svijetu". Danas svega devet grupa međusobno dijeli 80% svjetske proizvodnje. Stoljetne krize (kao što sam rekao, današnja kriza čini mi se jednom od njih) kažnjavaju povećani nesklad između ustrojstva proizvodnje, potražnje, dobiti, zaposlenosti, itd. Dolazi do kvarova,

a prilikom popravljanja koja se nameću neke djelatnosti sahnju ili nestaju. Istodobno se u korist preživjelih ocrtavaju novi putevi dobiti.

Osim toga, velike krize idu na ruku preraspodjeli na međunarodnoj ljestvici. I ovdje oni najslabiji postaju još slabiji, najsnažniji još više jačaju, a svjetska hegemonija ponekad mijenja nosioca i geografsko mjesto. Svijet se tijekom posljednjih desetljeća duboko promijenio, i to višestruko: u američkoj privredi dolazi do premještanja prema jugu i zapadu Sjedinjenih Država (ta je pojava, između mnogih drugih, utjecala na slabljenje New Yorka), do te mjere da Jacques Atalli vjeruje kako se može govoriti (1979) o preseljavanju središta svijeta s Atlantika prema Pacifiku, s nekom vrstom ekonomske osovine Sjedinjene Države-Japan. Došlo je također i do loma u Trećem svijetu, s novim bogatstvom proizvođača nafte te bijedom i naraslim teškoćama preostalog dijela nerazvijenih zemalja. Ali je isto tako, uz obilatu pomoć izvana (zapadnih društava, a još više multinacionalnih kompanija) došlo do industrijalizacije zavisnih zemalja kojima je još jučer pripadala uloga opskrbljivača sirovinama. Ukratko, kapitalizam mora preispitati svoju politiku u velikom dijelu svijeta kojim odavno vlada zapadna ekonomija - svijet. U ta iskoristiva područja s niskom razinom života pripada golema Latinska Amerika, Afrika koja je tobože postala slobodnom, ali također i Indija... Indija koja je nedvojbeno svladala odsudnu etapu, budući da je - navikla na prijetnje gladi (glad iz 1943. godine odnijela je u Bengal 3 do 4 milijuna života) - ostvarila takav napredak u poljoprivredi da je, uz pomoć dvije ili tri dobre žetve, 1978. prvi put imala viškove i bila prisiljena izvoziti žito, vjerojatno zbog neočekivanih i nerješivih teškoća uskladištenja zaliha. Ipak, još nismo stigli do presudnih okretišta koje bi mase indijskih seljaka učinilo kupcima manufakturnih proizvoda made in India; i dalje vlada opća bijeda a stanovništvo raste 13 milijuna godišnje! Prema tome, možemo se kladiti da će kapitalizam pred novim Trećim svijetom, još za neko vrijeme, znati reorganizirati oblike svoje dominacije ili pak izabrati neke druge. I još jednom iskoristiti golemu snagu prošlosti, odnosno stečenih pozicija.

»Tradicija i prethodne generacije«, pisao je Marx, »poput more pritišću mozak živih«, ali ništa manje, recimo to, i egzistenciju tih živih. Jean-Paul Sartre može sanjati o društvu u kojem će nestati nejednakosti, gdje više neće biti dominacije čovjeka nad čovjekom. Ali nijedno društvo u današnjem svijetu nije još odbacilo tradiciju i iskorištavanje povlastica. Da bi se postiglo odustajanje od njih, valjalo bi najprije pokositi sve društvene hijerarhije, ne samo one vezane za novac i državu, ne samo društvene povlastice, nego i nejednaki pritisak prošlosti i kulture. Primjer socijalističkih zemalja dokazuje da nestanak samo jedne hijerarhije - ekonomske - postavlja brdo teškoća i da nije dovoljan za uspostavljanje jednakosti, slobode, pa ni obilja. Neka vidovita revolucija - može li se takva uopće dogoditi, a i kad bi se nekim čudom dogodila, da li bi joj okolnosti, još uvijek veoma teške, omogućile da dugoročno zadrži takvu prednost? - takva bi revolucija imala mnogo muke da sruši sve ono što bi trebalo srušiti i da zadrži ono što bi bilo važno zadržati: temeljnu slobodu, nezavisnu kulturu, tržišnu privredu bez zamki, uz malo bratstva. To je pretjeran zahtjev. Utoliko više što se kapitalizam uvijek ponovo dovodi u pitanje u razdoblju ekonomskih teškoća, to jest onda kad bi široka strukturna reforma, koja je uvijek teška i traumatična, zahtijevala obilje, pa čak i pretjerano obilje. A ni današnje demografsko kretanje, izuzetno brzo, ne može olakšati pravilnu raspodjelu viškova.

Konačni zaključak:

kapitalizam spram tržišne privrede

Razlikovanje, po meni nedvojbeno, između kapitalizma u različitim oblicima i tržišne privrede dobiva svoje puno značenje prije svega na političkom planu.

Veliki uspon kapitalizma u prošlom stoljeću jasno se opisuje kao isključivo i čisto konkurencijski, čak i kod Marxa i Lenjina. Je li to posljedica iluzija, nasljeđa, starih grešaka u prosudbi? U usporedbi s neopravdanim povlasticama »dokonog« plemstva, trgovačke povlastice u XVIII. stoljeću činile su se kao pravedna cijena za rad; u XIX. stoljeću, nakon ere velikih kompanija s državnim monopolom, poput indijskih kompanija, jednostavna trgovačka sloboda mogla je izgledati kao sinonim prave konkurencije. S druge strane, industrijska proizvodnja (koja je ipak samo jedan sektor u kapitalizmu) započinjala je često u malim tvornicama, koje su još i danas podvrgnute jakoj konkurenciji. Odatle klasična predodžba o poduzetniku kao osobi koja je u službi općeg dobra, a ta predodžba proteže se kroz cijelo XIX. stoljeće, istodobno kako se veličaju vrline slobodne razmjene i laissez-fairea. Začuđuje što su takve predodžbe još uvijek prisutne u političkom i novinarskom jeziku, u popularizaciji i nastavi ekonomije, dok se u rasprave stručnjaka uvukla sumnja već prije 1929. godine. Keynes je međutim govorio o nesavršenoj konkurenciji; suvremeni ekonomisti idu još dalje: po njima, postoje tržišne i monopolne cijene, odnosno monopolistički sektor i konkurencijski sektori, a to znači da postoje dvije razine. Dvostruka predodžba prisutna je i kod J. O'Connora kao i kod Galbraitha. Je li prema tome pretjerano nazvati tržišnom privredom ono što neki danas nazivaju konkurencijskim sektorom? Na vrhu su monopoli, a ispod je konkurencija namijenjena poduzećima male i srednje veličine.

Istina, to razlikovanje još nije uobičajeno u našim raspravama, ali se malo-pomalo uvrježuje da se pod imenom kapitalizma cilja na više stupnjeve. Kapitalizam sve više postaje vrhuncem. Protiv koga se onda u Francuskoj podiže javni progon? Protiv trustova, protiv multinacionalnih kompanija; to znači ciljati visoko i točno. Dućan gdje kupujem svoje novine ne otkriva kapitalizam, otkriva samo njegov lanac - ukoliko lanac postoji - o kojem ovisi skromni dućan. Ne otkrivaju ga isto tako ni obrtničke radionice i mala nezavisna poduzeća, što ih u Francuskoj ponekad zovemo 49, jer, s obzirom na sindikalne i poreske posljedice, ne žele doseći prekretnički broj od 50 zaposlenih. Tih malih poduzeća, tih sićušnih jedinica ima mnoštvo. Ali ih primjećujemo kao brojčanu tek u velikim sukobima koji bacaju jako svjetlo na njih i na problem što nas zaokuplja.

Tako su tijekom posljednjih dvaju desetljeća koja su prethodila krizi iz 1970-ih godina u New Yorku, tada prvom industrijskom gradu na svijetu, jedno za drugim nestajala sićušna poduzeća, često brojčano manja od dvadeset sudionika, koja su bila industrijska i trgovačka supstanca toga grada - golemi sektor konfekcije, stotine tiskara, različite industrije prehrambenih proizvoda, dobar broj sitnih građevinskih poduzetnika... A to znači u cjelini jedan doista konkurencijski svijet u kojem su se pojedine jedinice međusobno sukobljavale ali i oslanjale jedne na druge. Do rastrojstva New Yorka došlo je ukidanjem tisuća takvih poduzeća koja su nekoć omogućavala da se u gradu može naći, na licu mjesta proizvesti i uskladištiti sve što bi potrošač mogao poželjeti. Na njihovo su mjesto došla velika poduzeća, razorivši taj svijet u korist velikih proizvodnih cjelina izvan grada. Kruh koji je za njujorške škole u gradu proizvodila jedna stara tvornica danas dolazi iz New Jerseyja...

Eto dakle dobrog primjera što u srcu najrazvijenije zemlje svijeta može predstavljati konkurencijska privreda, apsolutno zastarjela, s malim brojem ljudi i osobnim upravljanjem. Ona se ugasila, ostavljajući u opustošenom New Yorku nezamjenljivu prazninu. Ali ima sličnih slučajeva koji i danas nastavljaju život. Prato, veliko tekstilno središte u blizini Firence, najljepši je primjer koji znam, pravi rasadnik vrlo malih, živahnih poduzeća, s radnom snagom koja je sposobna za sve zadatke i za sve neophodne promjene, spremna slijediti tokove mode i konjunktura, sa starim postupcima koji ponekad podsjećaju na neku vrst Verlagssystema. Velike tekstilne tvrtke u Italiji danas su u nazadovanju, dok u Pratu još uvijek vlada puna zaposlenost.

Ali nije mi namjera nizati primjere. Valja samo naznačiti da postoji jedna niža, rubna, više ili manje zgusnuta oblast privrede - nazovite je kako god hoćete, ali ona postoji - a sastavljena je od nezavisnih jedinica. Onda se nemojte prenatragiti i reći da kapitalizam predstavlja društvenu cjelinu, da u potpunosti obuhvaća naša društva. Malu radionicu iz Prata, kao i tiskaru u New Yorku - danas u stečaju - ne treba smještati u kategoriju pravog kapitalizma. To nije ispravno ni na društvenom planu, ni na planu ekonomskog upravljanja.

Valja na kraju dodati da konkurencijski sektor ne obuhvaća sve što je kapitalizam sa svojih visina ostavio po strani ili čak napustio. U industrijaliziranim zemljama današnjice još uvijek postoji, jednako kao u XVIII. stoljeću, prostrana osnovica koja, da se izrazimo kao ekonomisti, predstavlja čak 30 do 40% djelatnosti. Taj opseg, nedavno procijenjen, iznenađuje svojom veličinom a obuhvaća sve što se nalazi izvan državnih tržišta i nadzora, te predstavlja zbroj krijumčarenja, razmjene dobara i usluga, »rada na crno«, poslova kod kuće, one kućne privrede koja je za svetog Tomu Akvinskog bila *economia pura* i koja se održala do naših dana. Trodijelna podjela, stupnjevita ekonomija, kojoj sam davnašnju važnost utvrdio, ostaje obrascem, motrilištem za sadašnje vrijeme. A statistike koje u svojim brojkama ne vode računa o toj osnovici naših društava samo su nepotpune analize.

To nas obvezuje da preispitamo mnoga gledišta o sistemu koji bi bio kapitalistički od vrha do dna. Ukratko, postoji naprotiv aktivna dijalektika između kapitalizma i onoga što, u njegovom podnožju, nije pravi kapitalizam. Poznato je da velike tvrtke toleriraju mala poduzeća i da ih ne bi željele odmah progutati. Kakva dobrota s njihove strane! Slično tome, Stendhal je mislio da su u tako okrutnoj renesansnoj Italiji veliki gradovi, zbog svoje dobre duše, poštedili manje. Rekao sam (i vjerojatno sam u pravu) da veliki gradovi nisu mogli živjeti bez malih gradova koji su im na usluzi. Što se tiče divovskih tvrtki, prema Galbraithu, one pošteđuju poduzeća liliputanske veličine jer ova imaju, obzirom na svoje male razmjere, više proizvodne cijene, a to omogućuje da se tržišne cijene utvrde na takvoj razini koja povećava iznos marži u korist velikih tvrtki. Kao da velike tvrtke, da su same, ne bi mogle po svom nahođenju utvrđivati cijene i uvećati svoju dobit! Njima su zapravo potrebne manje jedinice nego što su one same, s jedne strane i prije svega zato da bi se riješile tisuću više ili manje osrednjih poslova, neophodnih za život cijelog društva, o kojima se kapitalizam ne brine. S druge strane, poput manufaktura koje su se u XVIII. stoljeću neprestance obraćale uokolo razbacanim obrtničkim radionicama, velike tvrtke povjeravaju određene poslove podzakupcima koji im isporučuju finalne ili polufinalne proizvode. U obrtničkim tvornicama u oblasti Savoje obavlja se danas izrada ovratnika za vrlo udaljene tvornice. Ostaje mjesta i za preprodavače, posrednike... Svi ti lanci podzakupaca očigledno su u izravnoj ovisnosti od kapitalizma, ali predstavljaju samo jedan poseban sektor sitnog poduzetništva.

Kad bi sukob između kapitalizma i njegova nižeg dijela bio strogo ekonomske naravi - a što nije - čini se da bi koegzistencija pobijedila sama po sebi. To je zaključak s jednog nedavnog kolokvija ekonomista. No umiješala se vladavinska politika. Nakon posljednjeg rata, mnoge europske zemlje provodile su svjesnu politiku s ciljem da se, kao u New Yorku, unište mala poduzeća, koja su se shvaćala kao preživjela stvar i kao znak ekonomskog zaostajanja. Država je tako stvorila monopole. Kao primjer može poslužiti elektroprivreda Francuske koja je danas optužena da je država u državi koja ometa razvoj nekih novih oblika energije. A upravo velika poduzeća iz privatnog sektora dobivala su i dobivaju kredite i prvenstvenu pomoć države, dok banke redom ustežu svoje kredite malim poduzećima - što zapravo znači da su ta poduzeća osuđena na životarenje i nestajanje.

Nema opasnije politike. To znači u drugom obliku ponoviti temeljnu grešku socijalističkih zemalja. Nije li Lenjin govorio: "Sitna trgovčka proizvodnja svakim danom, u svakom trenutku, omogućuje spontano rađanje kapitalizma i buržoazije... Ondje gdje se održi sitna

eksploatacija i slobodna razmjena, ponovo se javlja kapitalizam.” Njemu se čak pripisuje izreka da kapitalizam započinje na seoskom tržištu. Zaključak: da bi se otklonio kapitalizam, treba do korijena iščupati individualnu proizvodnju i slobodnu razmjenu. Nisu li te Lenjinove opaske zapravo počast golemoj stvaralačkoj snazi tržišta, nižoj oblasti razmjena, zanatstvu, a po mom mišljenju čak i snalažljivosti? Stvaralačkoj moći koja za ekonomiju znači ne samo temeljno bogatstvo, nego i mogućnost da uzmakne u razdobljima krize, u ratovima, u ozbiljnim kvarovima ekonomije koji zahtijevaju strukturne promjene.

Osnovica koja nije paralizirana težinom svoje opreme i organizacije uvijek je spremna okrenuti jedra prema vjetru: to je područje izvora, nepredviđenih rješenja i inovacija, iako njegova najbolja otkrića uglavnom padaju u ruke posjednika kapitala. Nisu kapitalisti izveli prvu revoluciju pamuka, sve je započelo u sitnim i dinamičnim poduzećima. Je li danas situacija mnogo drugačija? Jedan predstavnik krupnog francuskog kapitalizma nedavno mi je rekao da se »novatori nikada ne obogaćuju«! Oni moraju drugima prepustiti igru. No ipak su oni izumitelji! Zar izvještaj MIT ne naznačuje upravo da se tijekom posljednjih petnaest godina više od polovice novih radnih mjesta u Sjedinjenim Državama može zahvaliti poduzećima s manje od 50 radnika?

Na kraju, otvorenim prihvaćanjem razlikovanja između tržišne privrede i kapitalizma trebalo bi izbjeći sve ili ništa, što nam neprestano predlažu političari, kao da je tržišnu privredu nemoguće zadržati ako se ne ostavi i potpuna sloboda monopola, ili kao da je nemoguće osloboditi se monopola bez potpune »nacionalizacije«. Program Praškog proljeća - socijalizam na vrhu, a sloboda i »spontanost« u bazi - nudio se zapravo kao dvostruko rješenje za dvostruku realnost, punu razloga za zabrinutost. No koji bi socijalizam mogao zadržati slobode i pokretljivost poduzetništva? Sve dok predloženo rješenje bude monopol Kapitala zamjenjivalo monopolom Države, dodavajući zapravo negativnosti onog drugog negativnostima onoga prvog - tko se još može čuditi što klasična rješenja ljevice ne pobuđuju oduševljenje birača? Kad bismo ih tražili ozbiljno i pošteno, ne bi nedostajalo ekonomskih rješenja koja bi proširila sektor tržišta i u njegovu službu stavila ekonomske prednosti koje je vladalačka skupina rezervirala za sebe. Ali osnovna teškoća nije u tome, nego u društvu. Kao što nikada ne možemo očekivati od zemalja koje se nalaze u središtu neke ekonomije-svijeta da odbace svoje povlastice na međunarodnom planu, zar se onda možemo na nacionalnom planu nadati da će vladalačke skupine koje združuju Kapital i Državu i uživaju međunarodnu pomoć prihvatiti da odigraju svoju ulogu i da je onda prepuste drugome?